

Alvin SARAÇI

QENDRA URBANE E DURRËSIT DHE RUAJTJA E TRASHËGIMISË ARKITEKTURORE NGA ANTIKITETI NË MESJETË

Abstrakt:

Trashëgimia arkitekturore e qytetit të Durrësit shtrihet nga antikiteti në mesjetë me një shtresëzim të arkitekturës ilire, greke, romake, bizantine, anzhuine e veneciane. Artikulli ka si qëllim që të analizojë arkitekturën e Durrësit nga antikiteti deri në mesjetë. Lidhur me shtrirjen dhe zgjerimin e qytetit antik ka pasur këndvështrime të ndryshme të studiuesve francezë dhe austriakë. Bërthama e qytetit antik ilir dhe grek u krijua përreth Akropolit ose kështjellës së sipërme dhe kështjellës së detit. Në fakt, pati disa periudha rindërtimi të tyre dhe të mureve rrethues. Në periudhën romake qyteti u zgjerua drejt veriut dhe lindjes deri në Kepin e Palit. Por me krijimin e arkondisë, temës së Durrësit e Principatës së Arbërit, fortifikimi bizantin u rruadh brenda perimetrit të mëparshëm. Për një periudhë të shkurtër, fortifikimet u përforcuan edhe nga normanët dhe anzhuinët (1274-1280). Më pas venecianët hasën vështirësi për sa i përket mbrojtjes së mureve në vitet 1392-1501 për shkak të shtrirjes së tyre të madhe, prandaj dhe menduan ta kthenin Durrësin në një ishull duke e rrethuar atë me një kanal për ta mbrojtur më mirë, por nuk arritën për shkak të prurjeve aluvionale. Studimi i shtresave arkitekturore të periudhave të ndryshme kohore është detyrë e studiuesve.

Fjalët kyç: *Durrës, trashëgimia arkitekturore, antikiteti, mesjetë.*

Durrësi është një qytet ku ndërthuren elemente arkitekturore që i përkasin periudhave të ndryshme. Nga shek. VII - shek. XII ishte bastioni më i rëndësishëm i Perandorisë Bizantine, prandaj dhe një qytet i mirëfortifikuar dhe port i rëndësishëm për furnizimin e flotiljeve veneciane në periudhën veneciane (1392-1501). Durrësi u themelua mbi

3000 vjet më parë. Kishte formën e një trekëndëshi dhe ishte ngritur mbi disa kodra në një lagunë. Linja e parë e fortifikimit të qytetit ngrihej përreth një kodre me lartësi 98 m në majën e së cilës gjendej akropoli i Durrësit, i quajtur gjithashtu kështjella e sipërme. Këtu ishte bërthama e qytetit antik sipas studiuesve francezë Heuzet dhe Daumet, që u zgjerua më pas nga lindja në pjesën jugore drejt një kodre prej 59 m të lartë ku ngrihet kështjella e detit, e njohur gjithashtu si kështjella e poshtme e qytetit e cila zbret deri në port.¹ Për këtë tezë duhet të jenë mbështetur edhe në legjendën e themelimit të qytetit nga mbreti Epidamn në kodrat e sipërpërmendura dhe nga nipi i tij Dyrrahu që ndërtoi një port.² Më pas, Dyrrahu dhe vëllezërit e tij me ndihmën e Herkulit ia morën qytetin Epidamnit.³ Sipas Apianit mbi të cilin është bazuar Jireçeku, mbreti Epidamn i dha emrin qytetit në periudhën ilire, që u ngrit pikërisht në vendbanimin e Taulantëve.⁴ Epidamni u themelua nga taulantët ilirë dhe kolonë nga Korkyra dhe Korinti si koloni greke në vitin 627 para Krishtit, ndërsa Dyrrahu u ngrit në shek. IV para Krishtit⁵. Në periudhën heleniste që nis pas largimit të liburnëve, qyteti u shtri drejt kodrës së Stanit dhe pjesës fushore, duke e ruajtur strukturën e tij edhe në periudhën bizantine. Dy kështjellat janë të rrethuara me mure në formë trapezi. Bastioni i portit përcaktonte kufijtë e fortifikimit duke i quajtur zonat përtej mureve lagje të jashtme.

Në Akropol janë gjetur rrënojat e citadelës, një kullë rrethore, nga e cila nuk kanë mbetur gjurmë sot. Ndërsa tek kalaja e detit dallohen edhe gjurmët e arkitekturave pararendëse.

Arkeologët austriakë C. Praschniker dhe A. Schober kanë mbrojtur tezën e krijimit të qytetit në veri në istmin e Kepit të Palit dhe të portit

¹ Gjerak Karaickaj, „Kalaja e Durrësit në Mesjetë“, në *Monumentet*, 13, (1977), 30-31; Eduard Shehu, *Topografia e Durrësit mesjetar*, (Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, 2022), 131.

² Dorian Hatibi, *Kronologji e Durrësit*, (Durrës: Jozef, 2001), 48-49.

³ Appian, *Bella civilia*, (*Historia Romana*) Biblioteca Teubneriana, vol. II, (Berlin: Boston: K. G. Saur, 1986), 39.

⁴ Eduard Shehi, “Rishikim mbi topografinë e Durrësit antik në dritën e të dhënave të reja arkeologjiko-historike” në *Iliria*, nr. LXI, (2017), (Tiranë, 2018), 107-8.

⁵ *Historia e popullit shqiptar*, (Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Toena, 2002), 37; Koço Zheku, “Epidamni dhe Dyrrahu në lashtësi ishin dy qytete të veçanta apo një qytet i vetëm me dy emra?”, *Iliria*, nr. 1-2, (1997), 97-98.

në Porto Romano, ndoshta duke u nisur nga gjetjet dhe se fortifikimi i portit qëndroi i tillë deri në kolonizimin romak.⁶ Ekzistenca e dy gjireve, i ka shtyrë disa arkeologë të mendojnë që Durrësi të ketë patur dy porte.

Ndërsa në periudhën romake në vitin 228 para Krishtit deri në vitin 30 para Krishtit kur u kthye në një koloni romake, qyteti u zgjerua duke krijuar lagje jashtë mureve drejt Verilindjes në zonën e Exopazarit dhe në drejtim të veriut ku u ngrit më pas muri bizantin.⁷ Prandaj mund të thuhet se janë të kësaj periudhe ujësjellësi i Durrësit, që u ndërtua në periudhën e Perandorit Adrian dhe u restaurua nga nipi i tij Aleksandër Severi sipas një mbishkrimi që gjendet në Arapaj⁸, banjat termale, macellumi dhe amfiteatri.

Nga arkeologjia mesjetare ka patur të dhëna të reja nga gërmimet. Tregu ishte një hapësirë tregtare ose Macellum që gjendej në sheshin qendror të qytetit dhe mendohet t'i përkasë shek. V, i ndërtuar mbi një terren rrënojash romake, i cili është zgjeruar në mënyrë të vazhdueshme sepse Durrësi në periudhën mesjetare ishte kryeqendra e Epirus Nova. Portiku ka qenë në qiell të hapur dhe ka shërbyer si shesh publik dhe është i pajisur me një verandë prapa së cilës shfaqet muri i brendshëm ku janë vendosur 8 njësi tregtare. Në veri dhe lindje janë gjetur një sërë banesash paleokristiane të shek. V-VI të të njëjtës periudhë me murin. Macellum ka ekzistuar deri në shek. VII, kur humbi rolin e tij të një Forumi Bizantin dhe u kthye në varrezë. Ishte një qendër tregtare e prodhimit të materialeve të ndërtimit dhe objekteve prej qeramike.

Arkitekturës romake të amfiteatrit *extra muras* bizantine iu shtuan në periudhën mesjetare dy kapela. Transformimi i amfiteatrit i dedikohet periudhës gotike dhe bizantine. Kështu, amfiteatri u transformua nga një shesh lojërash gjatë periudhës së perandorit Theodhos në një vend kulti

⁶ Camillo Praschniker, Arnold Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, (Wien, 1919), 36-7; E. Shehu, *Topografia e Durrësit...*, 133; Adam Gutteridge, "Cultural geographies and „the ambition of latin Europe”: the city of Durrës and its fortifications C. 400 – C. 1501”, në *Archeologia Medievale*, XXX, (2003), 19.

⁷ Konstantin Jirecek, "Pozicioni dhe e kaluara e qytetit të Durrësit" në *Nga Shkodra deri në Vlorë nëpër Shqipërinë mesjetare. Kontribute për gjeografinë historike dhe mesjetën Shqiptare*, përkth. Edmond Malaj, (Tiranë: Instituti i Historisë, ASA, 2017), 80.

⁸ Fabian Miraj, Halil Myrto, "Ujësjellësi i Dyrrahut", në *Iliria*, 1, (1982), 131-132.

dhe funerar.⁹ Kjo shënoi kalimin e Durrësit nga një qytet provincial romak në një qytet mesjetar bizantin. Pikërisht në shek. V pranë kësaj varreze duhet të jetë ndërtuar dhe kapela A si objekt kulti, ku gjenden varre edhe në shek. XVI gjatë periudhës osmane dhe në pjesën lindore kapela B.

Muret rrethuese me tre radhë të qytetit antik, disa godina dhe hipodromi u ndërtuan nga perandori me origjinë durrsake Anastasi I (491-518)¹⁰. I përket kësaj periudhe kalaja dhe muri juglindor bizantin prej 490 metrash fragmente të të cilit janë ruajtur edhe sot me katër kulla dykatëshe prej 11 metrash.¹¹ Muri është ndërtuar me tulla me monograme bizantine, copa qeramike, gurë dhe llaç.

Më pas, perandori Justiniani I (527-565) e fortifikoi kurorën e mureve të qytetit dhe kalasë distanca mes të cilëve ishte përafërsisht 3 km pas tërmetit të vitit 522. Këtij të fundit i kushtohet fortifikata e jashtme që rrethonte qytetin dhe përbënte murin e tretë barrierë që ndan Istmin e Kepit të Palit që mendohet se mund të datojë që nga shek. IV deri në mesin e shek. V, një mur bizantin me gjatësi 200 metra që mbyllte portëzën e istmit në anën veriore në Porto Romano në distancë 7 km nga Durrësi në rrugën drejt Kepit të Palit¹². Teknika arkitektonike e ndërtimit është e dukshme.

Akropoli u rishikuar pas shek. VII gjatë periudhës bizantine, jo kur ishte temë por para krijimit të arkondisë.¹³ Arkondia e Durrësit si një nga arkonditë e Shqipërisë që drejtonte Durrësin nisi në shek. VIII,

⁹ Sara Santoro, Afrim Hoti, Barbara Sassi, "L'amfiteatro romano di Durazzo, studi e scavi 2004-2005", në *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, vol. LXXXIII, S. III, 5 – T. II, (2005), 725.

¹⁰ "Arkitektura në shek. VI-XV", në *Historia e Shqipërisë*, (Tiranë: Toena, 2002), 312; Milan Šufflay, *Qytetet dhe kështjellat e Shqipërisë: kryesisht në Mesjetë*, nën kujdesin e Luan Malltezi, (Tiranë: Onufri, 2009), 40.

¹¹ Afrim Hoti, "Archeological and historical data on Durrachionin during the transition from late antiquity to the middle ages". *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, vol. (I), Nr. 1, (2014), 85.

¹² Konstantin Jirecek, "Pozicioni dhe e kaluara e qytetit të Durrësit" në *Nga Shkodra deri në Vlorë nëpër Shqipërinë mesjetare. Kontribute për gjeografinë historike dhe mesjetën Shqiptare*, përkth. Edmond Malaj, (Tiranë: Instituti i Historisë, ASA, 2017), 74; Skënder Anamali, "Epoka e Justinianit në Shqipëri (Në dritën e të dhënave arkeologjike)", *Iliria* nr. 1-2, (1997), 6; E. Shehi, "Rishikim mbi topografinë...", 94.

¹³ Gj. Karaiskaj, *Kalaja e Durrësit në Mesjetë*, 38.

ku jeta zhvillohej brenda kalasë paleokristiane mesjetare të Akropolit.¹⁴ Me krijimin e temës së Durrësit në shek. IX, ai u transformua në një qytet bizantin dhe më pas arbëror. Tema e Durrësit që përfshinte një territor nga Vlora e deri në Tivar drejtohej nga strategu dhe arkondët sepse vetë territori arbëror ishte i ndarë në arkondi.

Ndërsa me krijimin e principatës së Arbërit (1190-1215) në krye të saj ishte princi, arkondi i madh ose panhypersevast.¹⁵ Sipas Jireçekut Durrësi nga shek. IX – deri në shek. XII ishte fortifikimi më i rëndësishëm i Principatës së Arbërit dhe më pas i Perandorisë bizantine sepse gjendej përgjatë bregdetit.¹⁶

Fortifikimet në Mesjetën e vonë i ndajmë në katër grupe: qytete, kështjella, mure barrierë dhe kulla.¹⁷

Pikërisht mbi kodrën e Stanit në veri të qytetit antik u ngrit fortifikimi bizantin nga kodra e Stanit deri në lagunë, i cili përbënte kryeqendrën e qytetit dhe murin e dytë rrethues gjatë rrethimit norman të Guiskardit dhe Boemundit në shek. XII-XIII. Qyteti i Durrësit në periudhën bizantine u reduktua në krahasim me kohën e romakëve. Kjo për faktin se shtëpitë shtriheshin jashtë mureve të kalasë mesjetare. Kulla bizantine u ndërtua mbi mur në vitin 1225 nga Teodor Engjëll Komneni (1215-1230), despoti i Epirit, por ajo nuk ekziston më.¹⁸ Në jug të saj gjendej Akropoli. Megjithatë nisur nga struktura e saj rrethore, pavarësisht shtrirjes është menduar se mund të shërbente si kullë vrojtimi për ruajtjen e qytetit.

E quajtur nga romakët *Pretorium* (kështjella) me dy kulla njëra një sterë dhe tjetra një kapelë ose kështjella e sipërme, u restaurua pas shek. VII dhe me krijimin e temës së Durrësit u bë rezidenca e strategut bizantin, e anzhuinëve, e Teodor Komnenit, Karl e Gjergj Topisë dhe e bajlit venecian.¹⁹

¹⁴ A. Hoti, *Archeological and historical data...*, 88.

¹⁵ Aleksandër Meksi, “Albanian bishopric Gjon Kastrioti and the quarrel about borders of the bishopric of Lezha’s”, *Studia albanica*, 1, viti LVI, (2019), 13-14 .

¹⁶ K. Jirecek, “Pozicioni dhe e kaluara...”, 82.

¹⁷ Apollon Baçe, “Fortifikimet e antikitetit të vonë në vendin tonë”, *Monumentet*, 11, (1976), 47.

¹⁸ E. Shehu, *Topologjia e Durrësit*, 131.

¹⁹ Gj. Karaiskaj, “Kalaja e Durrësit në Mesjetë...”, 38; E. Shehu, *Topologjia e Durrësit...*, 146-7.

Në periudhën bizantine në Durrës gjendej nga ana e detit edhe kisha e Shën Ndreut ose Shën Andresë dhe manastiri i detit e cila është e dëshmuar nga shek. X, ku mblidhej komuniteti venecian që drejtohej nga baili, që asokohe administronte lagjen e tregtarëve venedikas.²⁰

Gjatë pushtimit nga ana e Robert Guiscardit në vitin 1081-1085, pati elemente të arkitekturës normane të cilat hynë në Durrës edhe përgjatë periudhës anzhuine shek. XII-XIII, të cilat janë të dukshme kryesisht në Kalanë e Detit.²¹ Në vitin 1273, ishte koha kur Durrësi u mor nga anzhuinët francezë dhe u krijua *Regnum Albaniae* nga Karli I Anzhu, mbret i Siçilisë.²² Pas tërmetit të po atij viti, pati një ristrukturim të Akropolit dhe kështjellës së detit në vitin 1274 dhe përforcim të mureve më 1280.²³ Anzhuinët ndërtuan një kullë në kalanë e Detit. Gjurmë të periudhës anzhuine hasen në bastionin L-I.²⁴

Në shek XIV, Topiajt ndërtuan një kullë rrethore, riparuan kullën e vjetër dhe i lidhën me një mur ku është hyrja e sotme. Në këtë periudhë u ndërtua edhe muri i poshtëm i një fortifikimi.

Durrësi ishte i rrethuar në brendësi edhe nga një sërë kështjellash mesjetare si Preza, Kruja, Petrela, Bashtova. Flitet gjithashtu për fortesën e Melies që mendohet të jetë ndërtuar nga Topiajt në gjysmën e dytë të shek. XIV në afërsi të Durrësit e cila është lokalizuar në skajin jugor të Gjirit të Durrësit ku ngrihej kalaja e Turrës, ndërtim i shek. V pas Krishtit, e cila nuk ekziston më sot.²⁵ Mund të jetë një ndërtim i Niketa Topisë, që në të njëjtën periudhë ishte sundimtari i Krujës dhe sipas dokumenteve donte të ndërtonte një kështjellë në Kepin e Laçit me ndihmën e venecianëve.²⁶ Edhe kështjella e Pirgut në afërsi të Beratit,

²⁰ S. Santoro et A. Hoti, B. Sassi, *L'anfiteatro...*, 728.

²¹ *Po aty*.

²² S. Santoro et A. Hoti, B. Sassi, *L'anfiteatro*, 729.

²³ Gj. Karaickaj, "Kalaja e Durrësit në Mesjetë", 31; C. Praschniker, A. Schober, *Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro...*, 34.

²⁴ E. Shehu, *Topografia e Durrësit*, 328-329.

²⁵ Aleksandër Meksi, *Monumentet në një vepër historike Alain Ducellier "La façade maritime de l'Albanie au Moyen-âge, Durazzo, Valona du Xie au XV siècle*. Thesaloniki, Institut for Balkan Studies, 1981 dhe *Monumentet*, 2, (1982), 147.

²⁶ Giuseppe Valentini, "Dell'Amministrazione veneta in Albania", në ed. Agostino Pertusi, *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Storia-Diritto-Economia, vol. 1, parte 2, (Firenze: I. Olschki, 1973), 846.

që kishte qenë e Muzakajve i përkiste Topiajve, por Venecia e kishte marrë atë dhe ia kishte dhënë Komnenës së Vlorës.

Në vitin 1403, Venecia mendoi t'i ngushtonte muret rrethues të qytetit. Kjo për shkak të shtrirjes së tyre të madhe dhe mbrojtjes së tyre me anë të rojeve të shumta.

E njëjta pamje u shfaq në vitin 1500, në prag të rënies së Durrësit venedikas, kur baili i fundit i qytetit Vito Diedo dhe Këshilli që drejtonte i kërkuan Venecies me 24 shtator 1500 që të dërgonin përforcime, sepse muri rrethues prej 3000 miljesh ruhej nga 200 roje.²⁷ 5000 turq mes të cilëve 400 kalorës ishin shfaqur në muret e qytetit, por ishin tërhequr falë pranisë së Kapitenit të Gjirit dhe anijeve veneciane në portin e Durrësit.

Për fortifikimet përdorëshin të ardhurat doganore dhe taksat. Durrësi përdorte një taksë të quajtur *maldener piccolo* si taksë për fortifikimet.²⁸ Në vitin 1408, bajli Arimondo kërkonte që taksa e tregtarëve prej 1 ½% dhe 1 tornello mbi mishin si dhe të ardhurat nga doganat të përdorëshin për bastionet dhe riparimin e mureve.

Ka patur disa tentativa për ta fortifikuar apo ristrukturuar qytetin. Më 1396, u vendos izolimi i Durrësit nga toka dhe dhënia e 400 dukatëve për riparimin e kështjellave, një marangozi murator.²⁹ Për riparimin e kullës së Shën Elisë në kështjellën e sipërme më 1402, Venecia dha 300 dukatë. Ndërsa më 1407 baili i propozoi venecianëve përforcimin e mureve pasi u konsultua më një fisnik.

Në vitin 1408, Bajli duhet të ndërtonte një "*cittadella*", që në fakt ishte më tepër një bastion i ri i kalasë dhe pasi u këshillua me Këshillin e Qytetit i kërkoi që të ndëртоhej me të ardhurat e tij, të cilat do të kontrolloheshin nga baili dhe bashkësia (komuniteti).³⁰

Durrësi kishte formën e një gadishulli. Nga Istmi i Kepit të Rodonit, në pjesën lindore të qytetit shtrihej një liqen me ujë të kripur, një zonë moçalore që quhej Kënetë, në bregun e majtë të të cilit gjendeshin

²⁷ Marin Sanudo, *I Diari*, Venezia: Rinaldo Fulin, 1880, vol. 3, 943-944. Letër e 24 shtatorit 1500.

²⁸ *Po aty*, 895, 896.

²⁹ *Po aty*, 867.

³⁰ Senato Mixti (më tej Sen. Mix) 48. 14t-15, 1354. G. Valentini, *Dell'Amministrazione veneta...*, 867-868.

kriporet.³¹ Georg von Hahnin pohonte se në fillim qyteti ishte një ishull dhe falë prurjeve aluvionale ai u transformua në një gadishull. Në fakt, në dy anët e gadishullit, ai ishte i rrethuar nga dy kalime rëre që e lidhnin me detin.

Venecia donte ta transformonte gjuhëzën e Durrësit në një ishull me anë të një kanali siç ishte rasti i kështjellave mesjetare, në mënyrë që flota venedikase ta kishte të lehtë mbrojtjen e qytetit në rastin e një sulmi turk dhe që ajri të ishte më i shëndetshëm nëpërmjet lidhjeve të liqenit dhe hinterlandit moçalor me detin.³²

Për këtë projekt që venecianët e patën në vitin 1393 që me marrjen e qytetit, deshën më 1455 të hapnin një kanal në Porto Romano, por projekti nuk u realizua për shkak të mbulimit me rërë të kanalit.³³ Në vitin 1430, Venecia donte t'i zvogëlonte muret rrethuese për shkak se nevojiteshin më shumë roje për ruajtjen e tyre.

Në vitin 1460, porta e detit e fortifikuar gjatë periudhës bizantine në shek. XII dhe Porta e Kalorësit ishin dy pikat doganore veneciane.³⁴ Kjo është një dëshmi se megjithëse muret rrethuese të qytetit kishin shume porta, hyrja në kështjellë ishte nga veriu nga ku fillonte rruga Egnatia ose e Kandavisë.³⁵

Fortesa e portit në juglindje ka një mbivendosje të disa arkitekturave dhe është e pajisur me një sërë kullash e bastionesh. Kalaja e detit iu duk arkeologëve austriakë një kështjellë osmane e ngritur me materiale

³¹ Johann Georg von Hahn, *Studime shqiptare*, e përkth. Veniamin Dashi, Afrim Koçi, (Tiranë: Instituti i Dialogut dhe i Komunikimit, 2007), 109; K. Jirecek, "Pozicioni dhe e kaluara...", 74; C. Praschniker, A. Schober, *Archeologische Forschungen...*, 32. Në hartën e C. Praschniker dhe A. Schober shfaqen edhe kriporet që ngrihen në anën e Kënetës.

³² Oliver Jens Schmitt, *Arbëria venedike*, përkth. Ardian Klosi, (Tiranë: Fjala, 2014), 497-8.

³³ *Po aty*, 499; Gj. Karaiskaj, "Kalaja e Durrësit...", 41, K. Jirecek, Pozicioni dhe e kaluara e qytetit të Durrësit, 91-92.

³⁴ E. Shehu, Topografia e Durrësit..., 304; Eduard Shehu, Rudenc Ruka, Eduart Caka, "Shënime mbi fortifikimet e Durrësit në periudhën osmane", në *Studime historike*, 3-4, 2020, 93-94.

³⁵ Milan Sufflay, *Qytetet dhe Kështjellat e Shqipërisë kryesisht në Mesjetë*, përgatiti Luan Malltezi, (Tiranë, Onufri, 2009), 16-18; Léon Heuzey, Henri Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, (Paris, 1876), 362, 364-5; E. Shehu, R. Ruka, E. Caka, "Shënime mbi fortifikimet e Durrësit...", 112.

greke dhe romake.³⁶ Ajo është e pajisur me një sërë bastionesh, ndër të cilat bastionet e linjës jugperëndimore si kulla A e quajtur Torrja veneciane, që mendohej nga Rey se ishte ndërtuar në vitin 1478, por kërkimet e fundit e datojnë të periudhës osmane.³⁷ E njëjta gjë mund të thuhet ndoshta për kullën F, e cila mendohet të jetë veneciane, por nisur nga stili arkitekturor i ngjashëm me kullën A, është detyrë e studiuesve që të përcaktojnë se cilës periudhë i përket.³⁸ Fortifikimi bizantin është i prerë në mes të kurtinës B-C. Bastionet B dhe E janë bizantine, ndërsa të tjerat janë osmane.³⁹

³⁶ C. Praschniker, A. Schober, *Archeologische Forschungen in Albanien und Montenegro...*, 34.

³⁷ Eduard Shehi, “Evoluimi i linjës juglindore të fortifikimeve të Durrësit dhe datimi i “torres veneciane”, në *Monumentet*, 59, (2020). 68-69.

³⁸ Gj. Karaiskaj, *Kalaja e Durrësit...*, 39.

³⁹ E. Shehu et R. Ruka, E. Caka, “Shënime mbi fortifikimet e Durrësit...”, 85.

